

סגורם של ישראל

הסמור הספרדי אנהל פולידו

פרנאנדס [1852-1932] והפזורה

הספרדית

עליזה מיוחס גיניאו

א. הגירוש והנתק

1. מכאן ולהלן אציין sefardí - יהודי

ספרדי ו' español - ספרדי.

2. דיד בויס, לשון ג'ודמו: מבוא ללשונם של היהודים הספרדים באימפריה העות'מאנית, ירושלים תש"ס, עמ' 49-17; idem, "Modernization and the Language Question among Judezmo-Speaking Sephardim of the Ottoman Empire", *Sephardi and Middle Eastern Jewries*, H.E. Goldberg (ed.), Bloomington 1996, pp. 226-239; idem, "Modernization of Judezmo and Hakitia (Judeo-Spanish)", *The Jews of the Middle East and North Africa in Modern Times*, R. Spector Simon et. al. (eds.), New-York 2002, pp. 113-129

3. M. Larbi Mesari, "Haquitia: un patrimonio luso-hispano-marroquino", *Judeus e árabes da península ibérica encontro de religiones, dialogo de culturas*, Lisboa 1994, pp. 174-177

על ההיסטוריה של גולי ספרד ראו: H. Méchoulan, *Los judíos de España: Historia de una diáspora 1492-1992*, Valladolid 1993; J.S. Gerber, *The Jews of Spain: A History of the Sephardic Experience*, New-York 1994; E. Benbassa and A. Rodrigue, *Histoire des Juifs sépharades: De Tolède à*

Salonique, Paris 2002

4. ראו הערות 17-19 להלן.

צו הגירוש, שעליו הכריזו "המלכים הקתולים" פרנאנדו ואיזבל ביום 30 באפריל 1492, קטע באחת למעלה מ-1,500 שנים של חיים יהודיים על אדמת חצי האי האיברי. מאז ה-31 ביולי 1492 ועד למאה האחרונה לא התקיימו בממלכת ספרד חיים יהודיים במסגרת קהילתית רשמית ומוכרת בשלטונות. למחרת הגירוש נותרו על אדמתו של חצי האי האיברי יהודים מומרים לצרות אשר נודעו בכינויים שונים, בין היתר נוצרים חדשים (cristianos nuevos) או קונוורסוס (conversos). האינקוויזיציה הספרדית החדשה, שנוסדה בשנת 1478, בחנה ובדקה את התנהגותם של הקונוורסוס ושל צאצאיהם כנוצרים, שמא חטאו בהתייחדות (judaizar), אשר נתפסה כמינות (haeresis; herejía) ואחת דינה להיכרת. ברבות הימים ולנוכח אבדן הקשר עם היהודים אשר גורשו מממלכות חצי האי האיברי איבדו גם קונוורסוס אלו, אשר בעבר ניסו לשמור במידת האפשר על סימני הזהות היהודית שלהם, את שברי הזיכרונות הללו. ספרד שכחה את היהודים בשר ודם אשר ישבו לפנים על אדמותיה, והיהודים אשר הרחיקו למחוזות חדשים איבדו את הקשר עם הארץ שהייתה מולדת לאבותיהם.

על אדמתה של האימפריה העות'מאנית קמו החשובות שבקהילות היהודים הספרדים,¹ שם הם התמידו לדבר בלשון הספרדית-יהודית (Judeo-español, Judezmo) ולכתוב בלאדינו.² קבוצה אחרת של יהודים ספרדים שנאחזה בצפון אפריקה דיברה בלשון הספרדית-יהודית שנודעה בשמה חכיתיה (Hakitia; Haquitia).³ קשריהם של היהודים הללו עם ממלכת ספרד, אשר בפרקי זמן שונים שלטה על חלקים של אפריקה הצפונית, היו שונים מאלה של אחיהם במזרחו של אגן הים התיכון, ובהם אדון בהמשך הדברים.⁴

מצב המלחמה אשר שרר תקופה ארוכה בין ממלכת ספרד ובין האימפריה העות'מאנית, עד להסכם בין המלך קרלוס השלישי לסולטן עבדול חמיד

הראשון בשנת 1782, תרם אף הוא להתרחקות בין היהודים הספרדים לבין ספרד. עם כל זאת הגיע אל ממלכת ספרד מידע על אודות היהודים הספרדים באימפריה העות'מאנית מפיהם של נוסעים שחזרו משם. כך למשל הקפיטן דומינגו דה טורל אי ולדס (Domingo de Toral y Valdés) (נולד ב-1598) פרסם את סיפור מסעותיו בסוריה; לדבריו בחלב (Aleppo), שם שהה שבועיים ימים, הוא פגש יהודים אשר השפה המדוברת בפיהם הייתה הלשון הקסטייליאנית, "שאותה שימרו מאז גורשו מספרד". הם קשרו קשרים עם אירופה – פלנדריה וספרד, איטליה, אנגליה והאיים – ולשונם הייתה מובנת לא פחות מזו של ילידי ליסבון.⁵ ברם, יש לציין כי ידיעות כגון אלו לא היו נחלת הכלל בממלכת ספרד והן נותרו בחזקתם של בודדים בלבד.

מידע רשמי ומפורט הרבה יותר פרסם רק מקץ כ-200 שנים, בשלהי המאה התשע עשרה, המרקז דה הויס (Don Isidro de Hoyos y de la Torre, Marqués de Hoyos) בן לאצולה הספרדית הגבוהה ביותר, בהסתמך על ניסיונו בהיותו שגריר בווינה (1895-1898) ודיפלומט באימפריה האוסטרו-הונגרית ובארצות הבלקן, תחת הכותרת היהודים הספרדים באימפריה האוסטרית ובבלקנים. המידע הוגש לאקדמיה המלכותית להיסטוריה, כאשר התקבל המרקז להיות חבר בה.⁶ עם זאת ראוי לציין כי כבר בתחילת שנות השמונים של המאה התשע עשרה ניסה הרון רסקון (Rascón), מי שהיה באותם ימים שגריר של ספרד באיסטנבול, לסייע בידי פליטים יהודים מרוסיה; השגריר, אשר היה עד להופעתם, בשטחי האימפריה העות'מאנית, של יהודים, פליטי הפרעות שהתחוללו ברוסיה הצארית ושידועות במקורות העבריים בשם "סופות בנגב" (1880-1881), השתדל אצל ממשלתו להתיר הגירת יהודים לספרד. הודות להשתדלותו של הרון רסקון הגיעו לברצלונה 51 יהודים דרך מרסיי במימון ממשלת ספרד.⁷ מכל מקום פעולתו של רסקון נשתכחה עד מהרה מן הלב. המערכה הציבורית שניהל הרופא והסנטור הספרדי אנחל פולידו פרנאנדס (Ángel Pulido Fernández) (1852-1932), אשר חתר בלא לאות לשים קץ לנתק בין היהודים הספרדים לבין בני מולדתו, היא שהחדירה לדעת הקהל בספרד את הידיעות על קיומם של יהודים ספרדים דוברי הלשון הספרדית-יהודית.

ב. מי היה ד"ר אנחל פולידו פרנאנדס

גיבור הדיון, ד"ר אנחל פולידו פרנאנדס, היה רופא ופוליטיקאי. אבותיו הגיעו לבירת ספרד מחבל אסטוריאס (Asturias) הצפוני והיו בעלי בית ממכר ליינות (bodega) ברובע בלבואה (Balboa) במרכז העיר; המשפחה הייתה דלת אמצעים. פולידו פרנאנדס נולד במדריד ב-1852, ובשנים 1868-1874, שנות מהפך בהיסטוריה של ספרד במאה התשע עשרה,

5. "La lengua común suya y casera... y entre ellos es castellano, la cual conservan desde que fueron echados Relación de la vida de España...". del capitán Domingo de Toral y Valdés escrita por el mismo, *Nueva Biblioteca de Autores Españoles* bajo la dirección de Excmo. Sr. D. Marcelino Menéndez y Pelayo, *Autobiografías y Memorias* coleccionadas é ilustradas por M. Serrano y Sanz, Madrid 1905, p. 505
6. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XLV, Madrid 1904, I. González, *El* pp. 205-287
retorno de los judíos, Madrid 1991

7. I. González García, *La cuestión judía y los orígenes del sionismo 1881-1905: España ante el problema judío*, Colección Tesis Doctorales, 286, Universidad Complutense de Madrid, 1991, pp. 3-5

הוא למד רפואה. הוא היה אלטרואיסט, ועיסוקו ברפואה הצטייר אצלו כמין דת. פולידו היה אדם מאמין וקתולי אדוק. עם זאת, הודות לחינוך האקדמי שרכש, הוא השכיל לתחום את גבולותיו של המדע בעולם השכל ואת גבולות הדת בעולם האמונה.

בהשפעתם של פילוסופים אשר למדו בגרמניה הגיעה בראשית המאה התשע עשרה לספרד הפילוסופיה הקראוסיסטית (el krausismo) מבית מדרשו של קרל כריסטיאן פרידריך קראוס (Krause) (1832–1781), פילוסוף נוצרי איטאליסטי אשר הדגיש את החיוב בפעולות אנושיות שנשאו אופי של שליחות. הפילוסופיה הקראוסיסטית התפרסמה בספרד הודות לתלמידו של קראוס, חוליאן סנס דל ריו (Julian Sanz del Río). בשנת 1876 הקימו תלמידיו את המוסד החופשי להוראה (Institución Libre de Enseñanza), ושם נקלטו פרופסורים אשר, בתמורות העתים שחלו בפוליטיקה הספרדית, הודחו מהאוניברסיטאות השמרניות.⁸ אנחל פולידו היה מקורב למוסד זה ולימים שיתף פעולה גם עם המרכז ללימודי היסטוריה של הלשון, ההיסטוריה, הספרות והתרבות של היהודים (hebraístas) (C.E.H. – Centro de Estudios Históricos),⁹ במאה שחלפה: פרנסיסקו קנטרה בורגוס (Francisco Cantera Burgos) וחוסה מריה מייאס וייקרסה (José María Millás Vallicrosa);¹⁰ שניהם היו מייסדיו ועורכיו הראשונים של כתב העת ספרד (Sefarad), המוקדש עד עצם היום הזה ללשון, להיסטוריה ולתרבות של יהודי ספרד.

8. J.L. Abellán, *Historia crítica del pensamiento español*, Madrid 1989; idem, *El pensamiento crítico español de Séneca a nuestros días*, Madrid 1996; I. González García, "La Institución Libre de Enseñanza y la cuestión Judía en la Historia de España", *Boletín Institución Libre de Enseñanza*, 2, 11 Época (Abril 1991), pp. 73–87

9. P. Diaz-Mas, "Corresponsales de Ángel Pulido e informantes de Menéndez Pidal: dos mundos sefardies", *Los trigos ya van en flores: Studia in honorem Michelle Debax*, J. Alsina y V. Ozanam (coordinadores), Toulouse-Le Mirail 2001, pp. 103–115

10. G. Álvarez Chillida, *El Antisemitismo en España: La imagen del judío 1812–2002*, Madrid 2002, pp. 268–269

מעולם לא התכחש פולידו פרנאנדס למוצאו הדל, ואף שהתקדם יפה במעמדו החברתי, הודות להשכלה שרכש ולעובדה שרעייתו באה מבית אמיד, תמיד היה קשוב, ער ושופע חמלה כלפי סבלותיהם של מי שהגורל לא האיר להם פנים. פולידו היה איש יפה תואר ובעל הדרת פנים; הוא היה איש אשכולות, בעל ידע מעמיק ונרחב בספרות ובהיסטוריה; הוא היה איש עט, נואם מצוין ומבוקש, והרצאותיו באתנאום (Ateneo) – המרכז למורשת התרבותית של מדריד – משכו קהל גדול. פולידו אף פרסם הרצאות אלו בעיתונות היומית וכך הביא את עמדותיו לידיעתו של קהל קוראים רחב עוד יותר מקהל השומעים של הרצאותיו.

פולידו היה בעל אופי ספרטני – הוא התנזר מין, לא עסק בספורט, וכל מעייניו היו בעבודתו. בני משפחתו העידו עליו שמעולם לא התבדר, להוציא תאוותו למסעות. ואכן הוא הרבה לנסוע ברחבי אירופה, תורכיה וצפון אפריקה ותיאר במכתבים, בכתבות לעיתונים ובספרים את מה שראו עיניו. בעודו צעיר לימים, בשנות השלושים לחייו, נבחר ד"ר פולידו פרנאנדס לאקדמיה המלכותית לרפואה והיה החבר הצעיר ביותר שזכה בכבוד זה. הוא כיהן באקדמיה זו כ־50 שנים והיה חבר בוועדות החשובות ביותר שלה. ד"ר פולידו עסק ברפואה עד שנכנס לפוליטיקה: ארבע פעמים הוא היה נציג (deputado) של מורסיה (Murcia) שבדרום

מזרח ספרד, ובשנים 1893-1898 היה נציג של מדריד בקורטס (Cortes), האספה המחוקקת, של ממלכת ספרד; ב־1901 היה סנטור מטעם האקדמיה המלכותית לרפואה, ובשנים 1903-1909 נבחר לסנטור מטעם האוניברסיטה של סלמנקה; ב־1910 מינה אותו חוסה קנלחס מנדס (José Canalejas Méndez) לסנטור לכל ימי חייו (senador vitalicio). כמו כן הוא היה סגן יושב ראש הסנט.

במהלך השנים מילא פולידו תפקידים אחדים בשירות הציבור: הוא היה נשיא מועצת הבריאות הספרדית, הממונה על בריאות הציבור והממונה על הדואר. בחיי הנפש של אנחל פולידו היו מעברים חדים מאיפוריה לדיכאון, ובסוף ימיו הוא סבל מדיכאון חריף ואף הידרדר לשיטיון. ביום 7 במאי 1926 הוא לקה באירוע מוחי, הובהל לבית חולים, משם הוא הוחזר לביתו ושוב לא חזר לדעתו עד יום מותו בשנת 1932.

תקצר היריעה מלפרט את כל פועלו של האיש אשר בשנות חייו פרסם כ־100 ספרים וכ־2,000 מאמרים, יכול אדיר לכל הדעות. הוא פרסם מחקרים מדעיים ברפואה בכלל וברפואה חברתית בפרט; נאומים, הצעות חוק ופעילות פרלמנטרית; תרגומים, מכתבים, ועל הכול ספרים, שנועדו לקדם את המאבקים החברתיים שיזם ושלחם הקדיש מאונו ומזמנו. כל חייו הוא ניהל מאבקים ציבוריים למען מטרות שהאמין בהן – הוא היה שדולה של אדם אחד: הוא נאבק למען הומניזציה של עונש המוות ולנוכחות רופא בדיון משפטי שנוגע לאנשים שאינם שפויים בדעתם וביקש לתקן את התנאים בבתי הסוהר. פולידו, אשר נולד במחצית המאה התשע עשרה, הקדים את זמנו – הוא הכיר בזכויות ילדים והקים שדולה להגנה ולשמירה עליהן. על כך הציבו לו תושבי מדריד יד בוגן הרטירו (Retiro) שבעיבורה של בירת ספרד.¹¹ אנחל פולידו נאבק למען פועלים ששכרם קופח ועודד פיתוח חיסון נגד שחפת. הוא עמד בראש אגודה למען העיוור, אשר ביקשה לסייע לעיוורים להיכנס אל שוק העבודה. בהיותו נציג המחוז של מורסיה הוא לקח חלק גם בפולמוס על ייצורו של שמן הזית ועל מכירתו – אם יש להוסיף לו פלפל, שיאריך את חיי המדף של המוצר אבל יקנה כוח לתעשיינים שייצרו את השמן המעורב בפלפל וקבעו את מחירו כטוב בעיניהם, לרעתם של מגדלי הזיתים במורסיה.

הדיון כאן מוקדש לפועלו של ד"ר אנחל פולידו פרנאנדס למען פיוס והקמת קשר וגשר בין אחיו הספרדים לבין היהודים הספרדים, צאצאיהם של גולי ספרד.

11. Á. Pulido Martín, "Recuerdo del doctor Pulido", *Actas del Simposio de Estudios Sefardíes*, Madrid 1970, pp. 73-79 (especially p. 76) המוצג נחנכה ביום 21 באוקטובר 1954. ראו גם *Boletín del consejo general de colegios médicos de España*, XVIII, 84 (Nov. 1954). ראוי לציין כי מחצית הסכום שנרש להקמת המצבה נתרמה על ידי יהודים ממרוקו ומארצות אחרות. יהודי מרוקו יזמו גם טייעת עצים בישראל על שמו. ראו הערות 49 ו־50 להלן.

ג. המאה התשע עשרה – הספרדית ומקומה של השאלה היהודית

שאלת השאלה – מה הביא את האישיות שתוארה לעיל להתעניין בגורלם

של היהודים הספרדים ולחזור לפיוס בין אחיו הספרדים לבין היהודים הספרדים, צאצאי המגורשים של 1492?

את פעילותו הציבורית של פולידו פרנאנדס בהקשר האמור יש לבחון על רקע הופעתו והתפתחותו של הזרם הליברלי בעולמה של ספרד במאה התשע עשרה. ליברליזם (liberalismo) היא מילה בספרדית: "ליברלי" הוא חופשי; היפוכו של "סרבילי", משועבד. הולדתם של מושגים אלו בחוגי הקורטס אשר התכנסו בקדיס (Cádiz) בשנים 1808-1812 בעיצומה של מלחמת העצמאות הספרדית נגד צבאותיו של נפולאון בונפרטה. הליברלים ביקשו לשחרר (liberar) את מולדתם מעולו של הכובש הזר. יד ביד עם הליברליזם הפוליטי צעדה הרומנטיקה - מכלול זרמים באמנות, בספרות, במוזיקה ובחקר ההיסטוריה אשר טיפחו את העבר ההיסטורי הימי-ביניימי; הרומנטיקה הציגה ראייה מחודשת של הטבע, הנוף והאתרים ההיסטוריים. בספרד היה הליברליזם תופעה בלתי נפרדת מרוח הרומנטיקה; ברם יש להבחין בין רומנטיקה שנשאה נפשה לימי הביניים - המזבח והכתר - לבין הרומנטיקה המהפכנית אשר ביקשה לזעזע ולקעקע את אושיותיו של המשטר הישן (L'Ancien Régime).

עם הרסטורציה הבורבונית ושובו של פרנאנדו השביעי (1814) גלו מספר רבים מהליברלים, והם לא שבו אלא לאחר שנת 1837, שנת מותו של המלך, אשר נשא ברמה את דגל האבסולוטיזם והמשטר הישן. ולראיה - רק עם מותו בוטלו חוקי טוהר הדם (limpieza de sangre) בממלכת ספרד. עלייתה למלכות של איסבל השנייה, בתו של פרנאנדו השביעי, סימלה תקווה חדשה לליברליזם בספרד.

באמצעות הרומנטיקה התודעה ספרד אל עברה וביקשה להנחיל את ערכיו לדורות הבאים. ההתעניינות בעברה ההיסטורי של ספרד בימי הביניים העלתה לקדמת הבימה את היהודים, שכן הם והמוסלמים היו עצם מעצמיו ובשר מבשרו של העבר הימי-ביניימי, אך הם נמחו ונמחקו מהזיכרון הקולקטיבי הספרדי במאה השש עשרה ואילך, בשעה שממלכת ספרד הייתה שקועה בכיבוש העולם החדש, במלחמות הדת, במלחמת העצמאות שלה ובאבדן מושבותיה. אט אט התחיל בספרד של המאה התשע עשרה הדיון הציבורי בגורלם של היהודים ובתוצאותיו של הגירוש הכללי ב־1492. היסטוריונים החלו ללמוד את תולדותיהם של היהודים בספרד ולחקור את תפקידה של האינקוויזיציה בעולמה של ממלכה זו. עלינו לזכור כי הליברלים ראו באינקוויזיציה הספרדית, אשר באופן סופי בטלה ועברה מן העולם בצו מלכות רק ב־1834, את אמה הורתה של חוסר הסובלנות (intolerancia), ולדידם היא הייתה הסיבה הראשית לכל תחלואיה ההיסטוריים של ספרד. קריאתם של הליברלים לסובלנות (tolerancia) הייתה בראש ובראשונה קריאה לחידוש פניה של הציבוריות הספרדית במטרה להקנות לספרד מקום של כבוד בחברת העמים, מקום

שהיה לה בעברה הימי-ביניימי אך אבד לה כליל במאה התשע עשרה, שכן אירופה, שכבר צלחה את המהפכה המדעית, את המהפכה התעשייתית ואת המהפכה הצרפתית, השאירה את ספרד הרחק מאחור.

מאז אמצע המאה התשע עשרה, במיוחד על רקע המהפכה ב־1868-1869, חלו שינויים חברתיים מרחיקי לכת בממלכת ספרד – תנועת הגירה מואצת מהכפר העירה והגירה אל מחוץ לגבולותיה של ממלכת ספרד, במיוחד לאמריקה; בעריה של ספרד, שעד לאותם ימים הייתה ארץ חקלאית בעיקרה ומקצב החיים בה נקבע על פי האצולה הקרקעית המקומית, התפתחו חיים בנוסח חדש – חיים עירוניים; הפקעת אדמות המנזרים אפשרה סלילת כבישים ובניין כיכרות; גם הבית העירוני שינה את פניו – לא עוד ארמונו של האציל, אלא דירתו של הבורגני; הרכבות החלו בפעולתן ועמן התעצמה ניידות גאוגרפית וחברתית; זרם הרומנטיקה בספרות ובאמנות פינה מקום לראליזם; הצנזורה התירה את הרצועה, ומכאן עלתה חשיבותה הציבורית של העיתונות, אשר הייתה לכלי התקשורת העיקרי ולמשענת ותמיכה להשקפות פוליטיות.

ב־1869 היו בספרד כשני מיליונים קוראי עיתונים.¹² שופרם של הליברלים היו העיתונים *El Liberal; El Imparcial; El Correo; España; Iberia* ודומיהם. בכולם נמצאים עקבותיו של פולידו פרנאנדס: מאמרים ומכתבים למערכת פרי עטו וכתבות על אודותיו. לעומתם הייתה עמדה שמרנית אינטגרטיסטית בעיתונים אשר שמותיהם מעידים על השקפת עולמם: *La Cruz; La Fe; El Siglo Futuro*

12. ראו M. Artola, *La burguesía revolucionaria 1808-1874* (Historia de España dirigida por Miguel Artola), Madrid 2001, 5

מאמצע המאה התשע עשרה הייתה השאלה היהודית לאבן בוחן בציבוריות הספרדית בוויכוח שבין ליברלים לשמרנים. השאלה היהודית נגעה למעמדו של ה"אחר" בספרד. חוסר הסובלנות כלפי ה"אחר", והיהודים בכלל זה, אשר הביא לגירושם של היהודים ושל המוסלמים מעל אדמתה של ספרד, הוא שגרם – כך טענו הליברלים – לשקיעתה של הממלכה ולכלל תחלואיה. הליברלים ביקשו לשנות מצב זה מעיקרו. כבר בראשית המאה התשע עשרה יצאו היסטוריונים ספרדים נגד האגדה הצפורה (leyenda negra), אשר זיהתה את ספרד עם האינקוויזיציה ועם היעדר פלורליזם, והם סברו כי מתן חופש פולחן ללא קתולים, ובהם ליהודים, עשוי לשנות את האגדה ואת מעמדה של ספרד באירופה. לטענתם ההיסטוריה הספרדית נבחנה מעתה על פי יחסם של הספרדים אל ה"אחר", ותקנת מעמדה של ספרד בעולם אף היא עשויה להימצא בהתאם לאותה אמת מידה.¹³

13. ראו למשל הקדמתה של מריה אנטוניה בל בראווי (Bravo Pulido Fernández, *Espanoles sin patria y la raza sefardi*, Madrid 1905. Edición facsímil, Granada 1993, pp. xv-xix. וראו גם C.C. Aronsfeld, *The Ghosts of 1492: Jewish Aspects of the Struggle for Religious Freedom in Spain 1848-1976*, New-York 1979

ראוי להזכיר כי בעניין זה לא הייתה תמימות דעים בין הוגי הדעות הספרדים. לדוגמה ההיסטוריון הספרדי מרסלינו מננדס פלאיו (Marcelino

14. M. Menéndez Pelayo, *Historia de los Heterodoxos españoles*, Madrid, 1881-1882. ראו גם אלורז צ'יידה, *אנטישמיות* (הערה 10 לעיל), עמ' 152-159.

15. ענף של המשפחה הבורבנית אשר ראשו והנוהים אחריהם סירבו להכיר בלגיטימיות של איסבל השנייה כאשר עלתה למלוכה בשנת 1833. ראשיתו של פלג זה בדון קרלוס מריה איסידרו דה בורבון (Borbón) (1788-1855) וצאצאיו. הקרליסטים התקוממו נגד השליטים במדריד, קרוביהם הבורבונים מלכי ספרד, בשם קיצוניות קתולית ובלגנות נאופוליטית ורגיונלית.

16. ראו ארטולה, הבורגנות (הערה 12 לעיל).

טען שההסבר האמור פשטני, והוא יצא נגדו בחיבורו הנודע ההיסטוריה של ההטרודוקסים הספרדים.¹⁴

נגד הליברלים יצאה האורתודוקסיה הקתולית; היא תמכה בבאסולוטיזם מלכותי וראתה קשר ישיר, שעובר כחוט השני, בין הקונוורסוס בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה, אשר נתפסו כמינים (herejes) – אויבי הנצרות והנוצרים – ואשר נגדם הוקמה האינקוויזיציה הספרדית, לבין הליברלים של המאה התשע עשרה, שאף הם נחשדו על איבתם לכנסייה ולמלוכה. השמרנים הקתולים, במיוחד מקרב הקרליסטים,¹⁵ הצביעו על זיהוי כביכול של ליברליזם מהפכני עם יהדות ואנטי-קתוליות והתרו מפני מה שהם ראו כנטייתם של היהודים להפיכת הסדר הציבורי לאנרכיה.

המאבקים בין ליברלים לשמרנים באו לידי ביטוי בחוקות (constituciones) שקמו לה לספרד במהלך המאה התשע עשרה, מהן ליברליות ומהן שמרניות. הראשונה הייתה החוקה הליברלית של קדיס ב-1812 (El código democrático de 1812); אלא שהחוקה של 1837, אחרי מותו של פרנאנדו השביעי, הדגישה את הצורך לשמור על בלעדיות הפולחן של הדת הקתולית על אדמת ספרד. אשר על כן לא הייתה כל אפשרות משפטית לקיים בספרד קהילה ופולחן לא קתוליים. המהפכה בספטמבר 1868, אשר הדיחה את איסבל השנייה והקימה רפובליקה, נסתיימה ב-1869 בניצחונם של המלוכנים. המנצחים נאלצו לפעול אל מול התנגדות של הרפובליקנים מזה ושל הקרליסטים מזה, והחוקה של 1869 נאלצה להתחשב באילוצים מנוגדים אלו. בסוגיית חופש הפולחן הותר לספרדים לקיים כל פולחן שיחפצו בו ובלבד שיעשו כן באורח פרטי בלבד.¹⁶ עד כמה שהדברים נגעו ליהודים משמעות הדבר הייתה שהם לא יכלו לבנות בתי כנסת, לא יכלו להקים בתי קברות, ובכלל לא היה לאל ידם לקיים קהילה. אכן, לא חיו יהודים בספרד, מכל מקום לא היו חברים בקהילות ישראל, מאז 1492. המסורת היהודית מספרת על החרם שהטיל ר' יצחק אברבנאל (1437-1508) על ספרד באיסור שאסר על יהודים להציג את כף גלם על אדמת ספרד. אפילו אין הדברים אמורים בעובדה היסטורית, עדיין למסורת זו יש משמעות ותוקף בקרב היהודים הספרדים לדורותיהם. מפי אבי, מורנו מיוחס (1901-1985), שמעתי שבמשפחתנו – משפחת מיוחס הירושלמית – נודעת מסורת שעל פיה נמנע סבי ר' רחמים מיוחס, שהיה בשעתו שד"ר (שליח דרבנן) של הישיבה "פורת יוסף" בירושלים, מלרדת לחוף בספרד כאשר עגנה שם הספינה שנסע בה לשליחותו בצפון אפריקה בשנות התשעים של המאה התשע עשרה. גורם אחר, אשר בוודאי הרחיק את היהודים מאדמת ספרד, היה קיומה הרשמי של האינקוויזיציה שם עד ביטולה הסופי בשנת 1834.

ד. מאלכת ספרד והיהודים בשר ודם

יהודים בשר ודם נעדרו מאדמת ספרד, אבל היה להם קיום במסורת הכנסייה, בחגי הנוצרים ובספרות; גם בספרות המאה התשע עשרה – הן בזרם הרומנטי, שעסק בימי הביניים, הן בזרם הראליסטי, אשר נקט עמדה בפולמוס שבין ליברלים ובין שמרנים על השאלה היהודית.

בשלהי תקופת שלטונה של איסבל השנייה, בשנת 1860, כבשה ספרד את העיר טטואן (Tetuán) ושלטה בה עד 1862. היהודים בטטואן קיבלו את הספרדים בזרועות פתוחות ומיהרו לדבר עמם בלשון הספרדית-יהודית נוסח צפון אפריקה, היא החכיתיה. רשמיהם של הכובשים הספרדים לא היו חד-משמעיים – היו שהתפעלו משמירת השפה הספרדית בפיותיהם של היהודים; כך הסופר בניטו פרז גלדוס (Benito Pérez Galdós) מחבר הספר אפיזודות לאומיות: עיטה טטואן.¹⁷ היו גם אחרים, אשר סלדו מעונויים ומדלותם של היהודים והתפעלו יותר מיריביהם הברברים המוסלמים; כך הסופר פדרו אנטוניו דה אלקון (Pedro Antonio de Alarcón) (1833–1891).¹⁸ קשריה של ממלכת ספרד עם יהודי צפון אפריקה נמשכו במאה העשרים, בזמן המלחמות נגד אנשי הריף (Rif) האימתניים; וגם היחס האמביוולנטי כלפי היהודים נמשך.¹⁹

דמות מפתח אשר הטביעה חותם בל יימחה על המהפכה בשנת 1869 הייתה אמיליו קסטלר (Emilio Castelar) (1832–1899) – סופר, מדינאי ונואם מחונן. אנחל פולידו פרנאנדס היה ידיד קרוב של קסטלר; הוא היה רופאו האישי וסעד אותו על ערש דוויי. השפעתו של קסטלר על פולידו הייתה עצומה בעניינים רבים, ובהם היחס אל היהודים הספרדים. קסטלר היה נושא דברם של הקתולים הליברלים בספרד במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. בעניין השאלה היהודית תבע קסטלר בשם הסובלנות מתן זכויות ליהודים ובעיקר חירות של פולחן דת. ביום 12 באפריל 1869 הוא הגן בוויכוח בקורטס הספרדיים על היהדות ועל היהודים. הוא הציג את "אלוהי סיני" ואת "אלוהי הגולגותא" זה בצד זה, טען כי לשניהם יש הצדקה וקיום בעולם הנוצרי ונשא דברים בגנות הגירוש הכללי ב-1492. אלמלא הגירוש, אמר קסטלר, היו חיים בספרד שפינוזה ודי'שראלי.²⁰ קסטלר טען כי פיוס עם היהודים הוא הכרח בל ייגונה בעבור ספרד; וזו נהייתה גם השקפתו של ידידו ותלמידו אנחל פולידו. קסטלר גם טען לייחודה של קבוצת העמים הלטיניים (la raza latina). בשנת 1872 הוא פרסם ספר שנשא את הכותרת זיכרונות מאיטליה,²¹ ובו פרק על היהודים בספרד ובאיטליה. קסטלר תיאר בספרו זה את ההיסטוריה של יהודי ספרד לפני הגירוש, את הגירוש ואת מצבם של היהודים ברומא בתקופתו הוא. לא נעלמו מעיניו עוניים ונחשלותם, והוא תיאר את יהודי הגטו של רומא בלא כחל ושרק: עלובים, מזהמים, רודפי בצע ואנוכיים; אבל הוא לא חשך שבטו גם מהעיר הנצחית, ואף אותה הוא תיאר טובעת בסחי

17. B. Pérez Galdós, *Episodios nacionales: Aita Tettauén* (Historia, 16). שם הספר הוא שמה של העיר טטואן בלשון הערבית.

18. I.M. Hassán y R. Izquierdo Benito (coordinadores), *Judios en la literature española: Colección Humanidades*, Cuenca 2001, p. 317 פדרו אנטוניו דה אלקון הוא מחברה של הנובלה הטבע משולש הקצוות *El sombrero de tres picos*

19. U. Macías, "Los cronistas de la Guerra de África y el primer reencuentro con los sefardíes", *Los Judíos en la España contemporánea: historia y visiones, 1898–1998*, U. Macías, Y. Moreno Koch and R. Izquierdo Benito (coordinadores), Cuenca 2000, pp. 45–60

20. E. Castelar, *Discursos y ensayos: Selección, prólogo y notas por J. García Mercader*, Madrid 1961 I. González García, "Emilio Castelar y los judíos", *Raíces*, 40 (1999), pp. 21–28. הוויכוח התקיים עם הציר '1 דה מונטרולה (V. de Monterola). וראו גם V. de Monterola, "Dios en el Sinaí: Los judíos en la dialéctica parlamentaria de la jornada del 12.4.1869", *ibid*, pp. 39–44

21. E. Castelar, *Recuerdos de Italia*, Madrid 1872

ובאשפה. הוא השתמש בתיאורים אלה כדי למתוח ביקורת על הכנסייה, בגללה לדעתו הגיעו היהודים לאן שהגיעו.

מעניין במיוחד תיאורו של קסטלר לפגישתו עם יהודייה ספרדייה, כמובן יפת תואר, מפירנצה. הוא שמע אותה דוברת ספרדית ופנה אליה בשאלה – שעתידה להיות למין דגם (topos) לפגישותיהם של ספרדים עם יהודים ספרדים דוברי ספרדית-יהודית בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים – "האם את ספרדייה?" ההקשר היה השפה, והטעם לשאלה היה שהגברת דיברה בלשון ספרד. הנשאלת השיבה לקסטלר שהיא יהודייה, שנולדה בליוורנו (Livorno, Leghorn), נישאה ליווני והתגוררה בדמשק. קסטלר כתב כי באותה שעה הוא נשבע שאם יהיה בידו כוח פוליטי הוא ילחם כדי לעקור ולמגר את חוסר הסובלנות מאדמת ארץ מולדתו.

22. ארכיון כ"ח (A.I.U.) פריז, ספרד,

9912.

23. רק הרפובליקה אשר הוקמה ביום

9 בדצמבר 1931, עם הדחתו של המלך

אלפונסו ה-13, קבעה הפרדה מוחלטת

בין המשפט הציבורי לבין המשפט

הפרטי. כזכור, ב־1936 פרצה מלחמת

האזרחים הספרדית, ובמהלכה ועם

סיומה ב־1939 עזבו רובם המכריע

של יהודי ספרד את הארץ. בעת ההיא

נוסף ממד חדש לאנטישמיות בספרד:

היהודים – עם הבונים (מסונים)

החופשיים ועם הקומוניסטים – נתפסו

כאויבי של העם הספרדי הנוצרי. מכל

מקום, פרק זמן זה חורג מתקופת חייו

של אנחל פוליידו פרנאנדס. ב־1931

אמנם עדיין היה בחיים, אבל היה שרוי

בשיטיון והיה מאושפז בבניין האקדמיה

המלכותית לרפואה. לסיכומה של סוגיה

זו ראוי לציין כי ב־1992 הוכרזה הכרזה

רשמית על חירות מצפון ועל חופש

פולחן לכול, ומלך ספרד חואן קרלוס

הראשון ביקר ביקור רשמי בבית הכנסת

במדריד.

24. M. Martínez Cuadrado,

Restauración y la crisis de la

monarquía (1874–1931) (Historia de

España dirigida por Miguel Artola, 6),

Madrid 2001

25. ראו I. González García, "La

"cuestión judía y la crisis del 98"

היהודים בספרד בת זמננו (התרה) 19

לעיל, עמ' 25–44.

בשנת 1876, לאחר מאבקים ותהפוכות פוליטיות, נכונה חוקה חדשה; היא נוסחה תחת הרושם של מלחמות האחים בין הקרליסטים לבין תומכי הבורבונים של מדריד בתקופת שלטונו של אנטוניו קנובס דל קסטיו (Antonio Cánovas del Castillo). בחוקה זו שונתה הקביעה בסעיף 21 שבחוקה משנת 1869, סעיף אשר התיר חירות פולחן (libertad de cultos), ומאז הותרה סובלנות בלבד (tolerancia de cultos) כלפי מי שאינם קתולים-רומים-אפוסטוליים. בעת ההיא כבר הייתה נוכחות של הון יהודי בתיעוש ובבנקאות הספרדית: הבנק של רוטשילד, עם נציגו ארנסטו באוור (Ernesto Bauer), החל בפעילותו העסקית; יהודים התחילו להתגורר דרך קבע בערים של ממלכת ספרד – סויליה, ברצלונה ואף מדריד הבירה; הם יכלו להתפלל בין כותלי בתייהם – במדריד בביתו של ארנסטו באוור²² – אך לא בפרהסייה.²³

בסופה של המאה התשע עשרה, לנוכח המשבר ב־1898 כאשר איבדה ספרד את האחרונות במושבותיה שמעבר לים – קובה, פוארטו ריקו והפיליפינים²⁴ – ונוכחה לדעת עד כמה היא מפגרת, חלשה ועלובה ביחס למדינות מערב אירופה ולארצות הברית, הועלתה ביתר שאת סוגיית חוסר הסובלנות ההיסטורית בתורת סיבת הסיבות לשקיעה ולניוון הלאומי. אנחל פוליידו חווה את המשבר הזה, ולפיכך הוא ביקש להקנות למולדתו קהל יעד חדש ותחומי השפעה חדשים לפעולתה תחת אלה אשר אבדו לה. את היעד הראוי לפעילותו הוא רצה למצוא בקרב היהודים הספרדים, אשר התמידו במשך, אז, 400 שנים לדבר בלשון הספרדית-יהודית ולכתוב בלאדינו.²⁵

מניעיו של ד"ר פוליידו פרנאנדס לפעילותו להשגת פיוס בין מולדתו לבין צאצאיהם של מי שהיו לפנים בניה קשורים בראש ובראשונה בטובתה של ממלכת ספרד – פוליידו ראה בשפה הספרדית-יהודית את הגשר והקשר בין ספרד לבין היהודים הספרדים, ועל גשר זה הוא ביקש לבנות הן את

ההגמוניה התרבותית של הלשון הספרדית בקרב היהודים הספרדים הן את הפיוס בין אחיו הספרדים לבין צאצאיהם של מי שהוגלו בצו מלכות מחצי האי האיברי. אין כלל תמה שספרו הראשון של אנחל פולידו בעניינם של היהודים הספרדים נושא את השם בני ישראל הספרדים והלשון הקסטיליאנית.²⁶ במאמר מוסגר ראוי לציון השם שנקט פולידו, "israelitas", שהוא בלשון הקסטיליאנית המונח התנ"כי לבני ישראל. רק בספרו הבא אחריו, אשר ראה אור ב־1905 ואשר כלל גם התכתבות ענפה עם מנהיגים ואנשי ציבור יהודים ספרדים, השתמש פולידו בשם התואר "ספרדי" (sefardí), שהיה והנו השם המקובל בפיהם של יהודים ספרדים לעצמם.²⁷ הוא האמין כי שני מיליוני יהודים ספרדים,²⁸ דוברי הלשון הספרדית-יהודית, יקדמו את האינטרסים ואת המעמד של ממלכת ספרד בעולם. יותר משדאג לרווחתם של היהודים הספרדים דאג פולידו לקידומה של מולדתו.

ביום 5 בדצמבר 1953 התקיים בקהילה היהודית-ספרדית של מדריד Acto de homenaje) לזכרו של ד"ר אנחל פולידו פרנאנדס, כ־20 שנה לאחר שנפטר מן העולם. קהילה זו הייתה תופעה חדשה בנוף הציבורי של ממלכת ספרד ושל בירתה מדריד. רק שנתיים קודם לטקס המחווה האמור, בשנת 1951 בערב ראש השנה, נחנך בית כנסת יהודי חניכה רשמית. העיתון הישראלי הארץ דיווח על האירוע בגיליונו מיום 2 באוקטובר 1951 בהסתמך על ידיעה ממדריד וציין כי "בפעם הראשונה זה 467 שנה, מאז גירוש יהודי ספרד, ייחנך כאן בית כנסת יהודי רשמית ערב ראש השנה. בית הכנסת שנועד להכיל 132 מתפללים, ייפתח בקומה השנייה של בניין, שנרכשה למטרה זאת אחרי קבלת אישור מתאים מאת השלטונות. עד כה התפללו יהודי מדריד בדירות פרטיות".²⁹ התוספת בידיעה "אחרי קבלת אישור מתאים מאת השלטונות" מעידה על מעמדה הרופף והתלותי של הקהילה באותם הימים. אשר על כן ראוי לשימת לב מיוחדת טקס המחווה ויום העיון שבחרה הקהילה לערוך דווקא לזכרו של הסנטור המנוח. הטעם לדבר, כפי שחזרו והדגישו הדוברים ביום העיון, היה תפקיד הסנטור של ישראל שמילא פולידו פרנאנדס ומאמציו הבלתי נלאים להביא לפיוס ולחידוש הקשרים בין ארץ מולדתו ספרד לבין היהודים הספרדים, צאצאיהם של הגולים שגורשו מממלכות חצי האי האיברי ב־1492.

ה. סוגורם של ישראל

כדי להגשים את המטרה אשר הציב הרופא והסטור הספרדי אנחל פולידו פרנאנדס לנגד עיניו, היינו לשים קץ לנתק בין היהודים הספרדים ובין ממלכת ספרד ובניה, היה עליו להתמודד עם הדימוי השלילי של היהודי, דימוי אשר הכה שורשים איתנים בתודעתם של בני מולדתו. כדי להתגבר

Á. Pulido Fernández, *Los israelitas. 26 españoles y el idioma castellano*, Madrid 1904. Edición facsimile, Barcelona 1992

27. ראו פולידו, ספרדים (הערה 13 לעיל).

28. ראו *El Liberal*, 11 de diciembre de 1905: "dos millones de sefardim que siguen hablando, aunque cada vez peor, nuestra lengua, que a despecho del edicto de expulsión todavía nos aman, y que apetecen los libros, el teatro, la amistad y el comercio moral material e intelectual de los españoles" (שני מיליונים של יהודים ספרדים הממשיכים לדבר, אף כי בכל פעם בצורה גרועה יותר, את לשוננו ואשר, למרות צו הגירוש, עדיין אוהבים אותנו...)

29. הארץ, 2.10.1951. ראו גם A. Marquina Barrio, "La España de Franco y los judíos", היהודים בספרד בת זמננו (הערה 19 לעיל), עמ' 191-200.

על תוצאותיו של הדימוי נאלץ פולידו ליטול על עצמו את תפקיד סגורם של ישראל. אמנם היהודים בשר ודם נעלמו מנופה הציבורי של ממלכת ספרד; ברם, חרף עובדה זו, נותר בעינו הדימוי השלילי של היהודים והיהדות בקרב תושבי הממלכה – היהודי המיתי היה מעורר שנאה ופחד קמאי, והוא ינק את קיומו מהדימוי של רוצח האל בכתבי הקודש הנוצריים ומדמותו של המלווה בריבית קצוצה של ימי הביניים.

כאן המקום להעיר כי דמותה של האישה היהודייה – בת היהודים היפה – בספרות, בשירה ובאמנות הייתה מעוררת סלידה הרבה פחות מדמות הגברים. אחד מספריו של אנחל פולידו הוקדש לאישה העבריייה – מיקה.³⁰ הייתה זו מחווה של הכרת טובה לכמה גבירות יהודיות אשר סייעו לו במערכה הציבורית שניהל למען היהודים הספרדים: העיתונאית רחמה טולדאנו (Rahma Toledano) מטנג'יר (טנחר; Tánger) ומיקה, מרייטה, גרוס לבית אלקלעי (Mica – Marietta – Gross Alcalay) תושבת טרייסט, אז באימפריה האוסטרו-הונגרית, בת לאם ילידת סרביה ולאב יליד בוסניה, שניהם יהודים ספרדים. פולידו הזכיר שמוצא אבותיה של מיקה היה בעיר הקסטיליאנית אלקלה דה הנרס (Alcalá de Henares), ובכך הודגש הקשר של היהודים לספרד בטרם הגירוש, והוא השווה אותה לגיבורות התנ"ך רות ואסתר. אנחל פולידו כתב שהיא נראתה בעיניו כיפהפייה ספרדייה ממחוזות מזרחו של חצי האי האיברי, ולנסייה או מורסיה. במאמר מוסגר כאן המקום להעיר כי מיקה גרוס אלקלעי ציינה במכתביה אל אנחל פולידו שהייתה קוראת נלהבת של אמיליו קסטלר, אותו כבר הזכרתי בדבריי. ב-1904, בעקבות הופעת ספרו היהודים הספרדים והלשון הקסטיליאנית,³¹ כתבה מיקה גרוס אלקלעי אל פולידו ומסרה לו מידע רב על קהילות הבלקן; מידע זה שימש בסיס לספרו הבא אחריו באותו העניין, ספרדים בלא מולדת והעדה היהודית-ספרדית.³² היא מתה בחולייה קודם שהספר ראה אור בדפוס, ופולידו הקדיש לה את ספרו הנושא את שמה.

31. הערה 26 לעיל.

32. ראו הערה 13 לעיל.

כאמור, נטל על עצמו ד"ר אנחל פולידו פרנאנדס את תפקיד סגורם של ישראל כאשר התמודד עם הדימוי השלילי של היהודי בקרב הציבור הספרדי. לקהילה היהודית של מדריד, אשר בראשית שנות החמישים עשתה בזהירות את צעדיה הרשמיים הראשונים בספרד של פרנקו, היה חשוב להזכיר את מאמציו של הסנטור הספרדי ולהוקירם במטרה לשפר את מעמדם של היהודים בספרד. מיד בעקבות הטקס ויום העיון, מקץ פחות מחודש ימים, ביום 24 בינואר 1954 פרסמה הקהילה בדפוס את נוסחי ההרצאות אשר נשאו באותו מעמד ד"ר אנחל פולידו מרטין (Ángel Pulido Martín) בנו של הסנטור המנוח ופרופ' פדריקו פרז קסטרו (Federico Pérez Castro), מחשובי הקהילה האקדמית בספרד, פרופסור ללשון ולספרות עברית בתר-מקראיות באוניברסיטה של מדריד ומזכיר המכון אריאס מונטאנו (Arias Montano) ללימודים עבריים של המועצה העליונה למחקרים מדעיים בספרד. דניאל פרנסואה ברוך (Daniel

(François Baroukh), נשיא הקהילה הספרדית של מדריד אשר שמו הצרפתי מעיד על היותו תושב חדש בספרד,³³ הקדים דברים לפרסום.³⁴ בדבריו הזכיר ברוך כי פולידו היה "דון קיחוטה אציל בהיסטוריה של היהודים הספרדים. הודות לדבקותו חסרת הפשרות במטרה ולאידאליזם שלו הוא הצליח לפרוץ דרך בספרד ברובדי החברה השונים, מחצר המלכות, הכנסייה והסנט עד לעיתונות ולדעת הקהל; יתר על כן – בזנקו מעבר לגבולותיה של ספרד הוא הצליח לקנות את לבם של היהודים הספרדים בכל העולם ויצר את האווירה שאפשרה תחיקה ספרדית לטובת היהודים הספרדים".³⁵

כאמור, בנו של הסנטור, גם הוא רופא במקצועו, ד"ר אנהל פולידו מרטין נשא אף הוא דברים בטקס. בדבריו הדגיש פולידו הבן את פעילותו הציבורית הנמרצת של אביו, את האידיאליזם שלו ואת ההגנה על כל מי שנזקק לעזרה. ברם, באותו המעמד ביקש הבן להתמקד בפעילותו של אביו, "קתולי, אפוסטולי רומי [...] אשר נהיה במרוצת השנים לאפוסטול היעיל ביותר של הספרדיות, המחיה הנלהב ביותר שלה והסנגור הנכבד ביותר שלה".³⁶ לשימת לב מיוחדת ראויה התייחסותו של פולידו הבן להיותו של אביו "קתולי, אפוסטולי רומי" – פעילותו הנמרצת של אנהל פולידו פרנאנדס כסנגורם של ישראל הביאה להפצתן של שמועות שהוא מזרע היהודים;³⁷ ומתנגד נחרץ וחסר פשרות של פולידו, חואקין חירון אי ארקס (Joaquín Girón y Arcas) פרופסור למשפט כנסייתי אשר הגיב על ספרו של פולידו ספרדים בלא מולדת והעדה היהודית-ספרדית³⁸ בהתקפה שלוחת רסן נגד המחבר, כתב במפורש על השמועות והביע חשד כי פולידו הוא מזרע היהודים או הקוונורוסוס.³⁹ האב והבן לבית פולידו לא רוו נחת משמועות מעין אלה. פולידו האב השיב לאותה ההתקפה על דפי העיתונות – ביום 29 בספטמבר 1905 כתב פולידו בעיתון איל קסטליאנו (*El Castellano*) של סלמנקה והדגיש שהוא אינו מזרע היהודים אלא הוא קתולי אפוסטולי רומי ומקיים את מצוות דתו כהלכתן. הוא כתב: "אני בן 53 שנים, הנני קתולי, אפוסטולי רומי ומקיים את הפולחן שלי; אני נצר לנוצרים ותיקים, אשר דמם, עד כמה שאני יכול לדעת, חופשי מכל סייג וכתם, ואני מעביר בקפדנות לילדיי את הדת של אבותיי".⁴⁰ פולידו חזר על הצהרותיו אלו גם במכתב אל העיתון לה טריבונה (*La Tribuna*) של ברצלונה מיום 12 בפברואר 1912: "כתבתי על עיוורים, על נדונים למוות ועל מגפות, כלום אפשר ללמוד מכך שאני חי בבתי מחסה, בבתי סוהר, או בבתי חולים?"⁴¹ אין כל ספק שגם פולידו האב, ועוד יותר ממנו בנו, אשר השקפת עולמו הייתה פרנקיסטית ברורה, הדגישו שהוא כלל לא היה יהודי. בוודאי יש כאן ראשית כול העמדת דברים על דיוקם; אבל אל לנו להתעלם מאוצר המילים הימני-בינימי שנקט פולידו: "נוצרים ותיקים", "סייגים וכתם". בוודאי אפשר ללמוד, אפילו כאן, על הדימוי השלילי של היהודים בחברה הספרדית בדורו של אנהל פולידו. אכן ישראל היו צריכים לסנגור כאשר דובר בשינוי היחס אליהם. בהקשר זה יש לציין

33. דינאל פרנסואה ברוך היה בן למשפחה יהודית-ספרדית מירושלים. הוא עסק במסחר בין-לאומי ולימים נרצח בעת פעילות עסקית בשנחאי.
34. *Acto de Homenaje a la memoria del Doctor Ángel Pulido Fernández tributado por la comunidad sefardí de Madrid*, Madrid 1954
35. שם, עמ' 5: "Pulido fué el noble Don Quijote en la historia de los sefardies"
36. שם, עמ' 7: "el doctor Ángel Pulido Fernández, católico, apostólico romano [...] había de ser, andando los años, el más eficaz apóstol del sefardismo, su más eficiente vivificador, su defensor M. Ortega. más valioso"
37. *Figuras ibéricas*, Madrid 1922, c. 10: "Pulido, apóstol sefardí", pp. 247-377
38. והשוו גם הנותרת בעיתון אל ליברל (*El Liberal*) מיום 15 באוקטובר 1922 וכן M. Lemoine, "El doctor Pulido, apóstol de los sefarditas", *Historia*, 16, X, 105, (1985)
39. דברים דומים נאמרו גם על אנטוניו מאורה (Antonio Maura) (1853-1925), מדינאי, ראש ממשלה, יליד האי מאיורקה (Mallorca), שם ישבו מאז 1391 מי שכונו *chuetas*, צאצאיהם של יהודים-מומרים לנצרות מאז גזרות קנ"א. לאנטוניו מאורה, בחינתו ראש האקדמיה המלכותית של הלשון, ולחברי האקדמיה הקדיש פולידו פרנאנדס את חיבורו *Desarrollo, esplendor y soberanía de la Lengua española*, Madrid 1921
40. ראו הערה 13 לעיל. אנהל פולידו הקדיש את חיבורו זה לאוניברסיטה של סלמנקה, אשר מטעמה כיהן כסנטור.
41. ראו J. Girón y Arcas, *La cuestión judaica en la España actual y en la Universidad de Salamanca*, Salamanca 1906
42. ראו *El Castellano*, 29 de setiembre 1905. "tengo 53 años; soy católico, apostólico romano y practico mi culto; desciendo de cristianos viejos cuya

sangre se halla libre de toda mezcla y mancha y transmito a mis hijos escrupulosamente la religión de mis antepasados”
 41. לה טריבונה (La Tribuna), 12 בפברואר 1912.

Á. Pulido Martin, *El Doctor Pulido*. 42
 y su época, Madrid 1945
 43. שם, עמ' 206-216.

כי דבריו של חירון נכתבו על רקע פרשת דרייפוס בצרפת, כאשר השאלה היהודית נצבעה בצבעיה של האנטישמיות המודרנית. מאז שלהי המאה התשע עשרה נוסף לאנטישמיות ההיסטורית מבית מדרשה של הכנסייה הנוצרית היבט חדש – שנאת ישראל המודרנית על רקע לאומי וכלכלי-חברתי, והיא באה לידי ביטוי, בין השאר, באותה הפרשה ובפרוטוקולים של זקני ציון. כבר ב־1919 הופיעה בעיתון הספרדי הנפוץ ABC סדרת כתבות על הפרוטוקולים הללו, שמקורם ברוסיה הצארית.

בשנת 1945 פרסם ד"ר אנחל פולידו מרטין ביוגרפיה של אביו,⁴² ובתוכה הוא הקדיש את הפרק ה־26 למאבקו של פולידו למען היהודים הספרדים.⁴³ פולידו מרטין כתב את הביוגרפיה בשלהי מלחמת העולם השנייה; ובעת ההיא אי-אפשר היה להתעלם מההקשר של שואת יהודי אירופה, ופולידו הבן ודאי ביקש להבליט את תרומתו החיובית של אביו לשיפור מעמדם של היהודים בכלל ולפעולות ההצלה שנעשו בספרד של פרנקו או מטעמה במהלך המלחמה בפרט. בדברים שהוקראו בשמו בסימפוזיון הראשון של לימודים ספרדיים-יהודיים במדריד ב־1970 במכון אריאס מונטנו דיבר פולידו מרטין על "הפלא של הספר" וסיפר כיצד הצליח פרוף' משה אמזלק (Moisés Amzalac), הרקטור של אוניברסיטת ליסבון, למנוע גירוש של יהודים ספרדים מפורטוגל. הדברים התרחשו במהלכה של מלחמת העולם הראשונה, כאשר גרמניה הכריזה מלחמה על פורטוגל, בת בריתה ההיסטורית של אנגליה. אז נפלה בפורטוגל ההחלטה לגרש את נתיני מדינות האויב, ובכלל זה את נתיניה של תורכיה – בהם היו משפחות יהודיות-ספרדיות רבות שנשאו שמות ספרדיים, כגון פרסנו (Fresno) וקסטל (Castel). אמזלק חזר לביתו מיואש מניסיונותיו להעביר את רוע הגזרה. אז נשא עיניו וראה בספרייתו עותק מספרו של אנחל פולידו ספרדים בלא מולדת והעדה היהודית-ספרדית.⁴⁴ למחרת הוא מיהר אל שגריר ספרד בליסבון ולרה (Valera, Marqués de Villasinda), אשר הכיר את פולידו האב וידע על פעילותו הציבורית למען היהודים הספרדים. בהשפעת ספרו של פולידו ניאות השגריר לקחת תחת חסותו כמה משפחות יהודיות-ספרדיות, וכך נמנע גירושן.⁴⁵ באותו המאמר הזכיר פולידו מרטין את החוק של הגנרל פרימו דה ריוורה (Primo de Rivera) – בשנת 1924 הוא התיר ליהודים שיכלו להוכיח שיש להם מעמד של בני חסותה של ספרד בתוקף הסכמי הקפיטולציות של הממלכה עם האימפריה העות'מאנית לפנות ולבקש עד 1930 מעמד של נתינים ספרדים.⁴⁶ פולידו מרטין כתב כי יהודי שאלונקי אשר השכילו לנצל הזדמנות זו ניצלו, בעוד מי "ששכחו את קריאתה של ספרד נפלו קרבן".⁴⁷ הוא הוסיף וסיפר שם שביקר במדינת ישראל ושבמהלך ביקורו הוא השתתף בטקס לנטיעת עצים על שמו של אביו המנוח. בטקס אשר התקיים ביום 24 במאי 1956 קרא השגריר משה טוב לנוכחים לזכור היטב "שהייתה זו הפעם הראשונה שבה הונף דגלה הלאומי של ספרד בארץ זו [ישראל] וכי הדבר נעשה לכבודו של ד"ר פולידו".⁴⁸

44. ראו הערה 13 לעיל.
 45. ראו פולידו מרטין, לזכרו של ד"ר פולידו (הערה 11 לעיל), עמ' 76.
 46. B. Rother, "España y los judíos: de los albores del siglo XX a la Guerra civil", היהודים בספרד בת זמננו (הערה 19 לעיל), עמ' 154-172, ובמיוחד עמ' 164-168.
 47. ראו פולידו מרטין, לזכרו של ד"ר פולידו (הערה 11 לעיל), עמ' 76. בסופו של דבר ביום 30 ביוני 1982 חוקקה ממלכת ספרד חוק שעל פיו יהודים שמוצא אבותיהם ספרדי יכולים לזכות בנתינות ספרדית אם יתמידו להתגורר בספרד שנתיים רצופות.

48. שם.

49. קרן קיימת לישראל, 190 ספר הזהב, 527/4. הימה לנטיעת העצים באה ממרוקו בעילום שם. פולידו קיים קשרים אמיצים עם יהודי טטואן וטנג'יר ב-1905 ביקר פולידו בניברלטר, בטנג'יר ובטטואן. הוא חזר לבקר שם ב-1921, ובשני המקרים התקבל בכבוד מלכים. 50. תיק אנחל פולידו בארכיון הציוני, בארכיון קרן קיימת לישראל ובארכיון הצילומים של קרן קיימת לישראל. אף כאן באה הימה מנציג קרן קיימת לישראל במרוקו. אני מודה ל"ד" מיכל הלד מהאוניברסיטה העברית בירושלים על אשר איתרה את החומר הנדון וטרחה להשיגו בעבורי.

כבר בשנת תרפ"ו (1926) נרשם בספר הזהב של קרן קיימת לישראל לכבודו של ד"ר אנחל פולידו פרנאנדס כי הוא "פעל למען עם ישראל וגולי ספרד בפרט". התעודה המעוטרת שמורה היום בביתן של שתי נכדותיו של ד"ר פולידו, ועמן נפגשתי בשנת 2004 במדריד.⁴⁹ ביום 12 בנובמבר 1992 התקיים בישראל טקס להקדשת חורשה על שם אנחל פולידו בחורובית ביזמתם של אגף הנצחות ופרויקטים ומחלקת אמריקה הלטינית וספרד של קרן קיימת לישראל.⁵⁰

ו. אנחל פולידו פרנאנדס פוגש יהודים ספרדים

אנחל פולידו תיאר שתי פגישות שלו עם יהודים ספרדים. ב-1893, כאשר היה בנו סטודנט לרפואה בווינה שבאוסטריה באו ההורים והאחות אלנה לבקר אותו. המשפחה יצאה למסע שיט על הדנובה, ובמהלכו שמעה הבת זוג קשישים משיח בספרדית-יהודית. פולידו התקרב, שמע, הציג את עצמו והתוודע אל אנריקה חיים בז'ראנו (Bejarano; Bedjarano) מנהל בית הספר של הקהילה היהודית-ספרדית בבוקרשט (Escuela israelita española en Bucarest). אנחל פולידו העיד על עצמו שכך נודע לו דבר קיומם של יהודים ספרדים דוברי הלשון הספרדית-יהודית, צאצאיהם של גולי ספרד ופורטוגל אשר שמרו על לשונם זו מאות בשנים.

פולידו סיפר גם על פגישה בשנות השמונים של המאה התשע עשרה עם סוחרים יהודים בשוק של בלגרד. כשנשאל הסוחר היהודי אם הוא ספרדי הוא השיב: "כן אדוני, אבל אינני ספרדי משם; אני ספרדי אבל מהמזרח". פולידו פרסם את רשמיו בעיתון אל ליברל ומאוחר יותר באחד מספריו.⁵¹ לצורך השוואה ראוי להזכיר דברים שכתב מקס נורדאו (Max Nordau) (1849-1923) על פגישתו עם יהודים דוברי ספרדית-יהודית, בעל ואישה בבולגריה. לשאלתו של נורדאו "האם אתם מדברים ספרדית?" השיבה האישה בתימהון: "ספרדית? לא אדוני; אני מדברת יהודית". בעלה מיד אמר שאשתו חסרת השכלה, ואכן הוא זיהה את לשונם עם השפה הספרדית.⁵² נורדאו הדגיש שהרבדים הנמוכים במרקם החברתי של היהודים הספרדים לא ידעו ולא הכירו את ספרד ומורשתה.

בעיקר בכתיבת ספרו השני בעניינם של היהודים הספרדים, ספרדים בלא מולדת והעדה היהודית-ספרדית,⁵³ הרחיב אנחל פולידו את קשריו עם היהודים הספרדים ובא בדברים עם ראשי הקהילות היהודיות-ספרדיות בדרום מזרח אירופה ובמזרח התיכון. כל חייו הוא שמר על קשרים עם חיים בז'ראנו מבוקרשט, עם העיתונאית רחמה טולדאנו מטנג'יר ועם התכשיטן חיים רוזאניס (Haim Rozanes) בפריז. בספרד היו לפולידו קשרים עם מקס נורדאו, אשר גלה לשם בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ועם פרופ' אברהם שלום יהודה, יליד ירושלים, בן למשפחה של יוצאי בבל,

51. "Si señor. Pero no soy español de allá; soy español pero de Oriente".
Á. Pulido Fernández, *Plumazos: רא: de un viajero*, Madrid 1893; idem, *El Liberal*, Jueves, 29 de mayo de 1893; idem, *El Globo*, Miércoles, 3 de mayo de 1905.
52. פולידו, ספרדים (הערה 13 לעיל), עמ' 46-47: "Español? No señor, yo hablo chudeo"

53. ראו הערה 13 לעיל. וראו גם Á. Pulido Fernández, *La Reconciliación Hispano-Hebrea*, Madrid 1920

J.I. Garzón, "El primer catedrático judío de la España contemporánea: Abraham Yahuda", *Raíces: Revista judía de cultura*, 19 (1993), pp. 28-51
 על תרגום זה ראו מיגל דה סרוונטס, 55. *על תרגום זה ראו מיגל דה סרוונטס, 55*
 זון קיחוטה, ב, ביאטריס סקרויסקי-
 לנדאו ולואיס לנדאו (מתרגמים), תל
 אביב 1994, לואיס לנדאו, "אחרית דבר",
 עמ' 429-428.

ובהשתדלותם של גורמים, ובהם אנחל פולידו, הופקד הפרופסור על הקתדרה לעברית וללשונות שמיות באוניברסיטה של מדריד, והוא החזיק בכהונה זו בשנים 1915-1920.⁵⁴ במאמר מוסגר ראוי לציין כי כדי להעניק קתדרה באותם הימים למי שלא היה נתין ספרדי (יהודה היה נתין בריטי) היה צורך להוכיח שעברית היא שפה חיה. ההוכחה נמצאה בהצגת תרגומו של חיים נחמן ביאליק לדון קיחוטה של מיגל דה סרוונטס סאוודרה (1912).⁵⁵

גישתו של פולידו אל היהודים הספרדים הייתה רומנטית: הוא התפעל מהמשפחה היהודית-ספרדית, הדגיש את הניקיון בבתיהם של היהודים הספרדים, ובעיניו היו היהודים הספרדים, ובעיקר היהודיות הספרדיות, כולם יפים, אצילים ועשירים. לפנינו ביטוי לאוריינטליזם האירופי יליד הרומנטיקה של המאה התשע עשרה; אלא שאל לנו לשכוח שאנחל פולידו בא במגע בעיקר עם העילית של היהודים הספרדים בארצות הבלקן האירופיות ובצפון אפריקה. הוא לא הכיר את המוני בית ישראל באנטוליה, במזרח התיכון ובקסבה שבצפון אפריקה אשר בעת ההיא היו דלים בחומר וברוח.

ז. הצעותיו של אנחל פולידו בעניינם של היהודים הספרדים

ההצעות שהעלה אנחל פולידו לשם קידום רעיונותיו בעניינם של היהודים הספרדים ולצורך הוצאתם אל הפועל התבססו על דגם של פעולותיהם של גורמים באירופה המערבית אשר עסקו, מטעמים וממניעים אלו ואחרים, בהפצת תרבות ובהסבה לחיים מודרניים בקרב קהילות באגן הים התיכון: חברת כ"ח – כל ישראל חברים (Alliance Israélite Universelle) אשר נוסדה בפריז ב' 1860; אגודת דנטה אליגיירי (Dante Alighieri) האיטלקית ואיק"א (Anglo-Jewish Association) באנגליה.

אנחל פולידו, כמו רבים אחרים בדורו, האמין בעושרם ובכישירוניהם הכלכליים של היהודים והיה סבור שהיהודים שולטים בסחר העולמי. הוא האמין כי אפשר לנצל את כישוריהם אלו של היהודים הספרדים לטובת מולדתו ספרד. אשר על כן פעם אחר פעם הוא הפנה דברים בספריו אל משרד החוץ הספרדי, אל האקדמיה המלכותית ללשון, אל לשכות המסחר ואל התאחדות הסופרים והאמנים (La Asociación de escritores y artistas). מכל אחד מהמוסדות האלה הוא ביקש עזרה: ממשרד החוץ בתחום המדיני; מהאקדמיה ללשון הוא ביקש קבלת רפרנטים מקרב היהודים הספרדים, כדרך שנעשה בעניין מדינות באמריקה הדרומית, מושבותיה של ממלכת ספרד בעבר; מלשכות המסחר ציפה פולידו להידוק הקשרים עם סוחרים יהודים ספרדים ודרכם עם סוחרים האימפריה העות'מאנית וצפון אפריקה; מהתאחדות הסופרים והאמנים הוא ביקש לגייס ספרים וחומרי לימוד אשר נועדו להישלח לקהילות היהודים הספרדים לצורך קידום השפה הספרדית-יהודית אל רמתה של הלשון הספרדית המודרנית.

הצלחתו של פולידו הייתה חלקית בלבד: אמנם עלה בידו להשיג לידידו אנריקה בז'ראנו מעמד של רפרנט לאקדמיה של הלשון הספרדית; וכן הוא קיבל מכמה סופרים חשובים עותקים של יצירותיהם כדי לשגרם אל יהודים בארצות הלוונט; ברם ההתעניינות של לשכות המסחר ושל משרד התוך הספרדי הייתה מוגבלת בהחלט.

56. את דבריו ביום 13 בנובמבר 1903 הוא דאג לפרסם בעיתונות הליברלית, וזרחה הם הגיעו גם לידיעתם של יהודים ספרדים באימפריה העות'מאנית.

J.I. Garzón, "Y sintió que era 1903", 57
suyo ese destino": Rafael Cansino-
Asséns y el Judaísmo", *Raíces*, 15, 48
(2001), pp. 45-57

אנחל פולידו ניהל את המערכה הציבורית למען היהודים הספרדים ביד רמה. הוא נשא דברים בסנט הספרדי,⁵⁶ כתב ספרים ומאמרים הרבה והגיע עד המלך, אלפונסו ה-13, במגמה להשיג את תמיכתו בייזמות שלו. עם כל זאת התוצאות בשטח, במולדתו של פולידו, היו זעומות. ידועה הפרשה של רפאל קנסינו אסנס (Rafael Cansino Asséns) – הוא נולד ספרדי קתולי והיה סופר, מחזאי ומשורר; בהשפעת המערכה הציבורית שניהל אנחל פולידו הוא החליט לחזור אל היהדות, לאחר שנטשוה אבות אבותיו. אלא שהיה זה מקרה בודד.⁵⁷ עם זאת אנחל פולידו יצר בציבוריות הספרדית מודעות לסוגיית קיומם ומעמדם של יהודים ספרדים דוברי הלשון הספרדית-יהודית. רושם האצטלה של סובלנות שנתעטפה בה ממשלת ספרד שיפר את מעמדה של הממלכה באירופה. דבר זה ניכר למשל בסיקור העיתונאי לביקורו של המלך אלפונסו ה-13 בלונדון בשנות העשרים של המאה שעברה. העיתונות היהודית דחתם הדגישה את תפקידו של סנטור פולידו בשיפור היחסים בין ספרד לבין היהודים הספרדים.

ח. אחרית דבר

58. בסוגיה זו דנתי במקום אחר. בדעתו לפרסם מאמר בנושא "פגישה ופרדה: הפורה הספרדית הים תיכונית וד"ר אנחל פולידו פדראנס" דבריו הקונטרס העולמי ה-14 למדעי היהדות, החטיבה ללאדינו.

59. השוו דואז-מאס, שני עולמות ספרדיים (הערה 9 לעיל).

היהודים הספרדים לא נדרשו להתמודד עם ההצעות שהעלה אנחל פולידו. אמנם מעל דפי העיתונים בלאדינו שיצאו לאור בערים מרכזיות של האימפריה העות'מאנית התקיימו דיונים וויכוחים בסוגיות מעמדה של הלשון הספרדית-יהודית ויחסיה עם הלשון הספרדית המודרנית וכן בעניין מערכת היחסים של היהודים הספרדים עם ממלכת ספרד,⁵⁸ אלא שלא היו לדיונים תוצאות מעשיות. התגובה הרשמית של ממלכת ספרד להצעותיו של פולידו בוששה לבוא. יתר על כן, אנחל פולידו לא רהרר כלל באפשרות חזרתם של היהודים לספרד. אדרבה, הוא חפץ שיישארו בפזורה שלהם כדי להגדיל ולהאדיר את שמה של ספרד בקרבם. אפילו אם העלה על דעתו שיבה של מספר מוגבל ומצומצם של יהודים, הרי כיוון דעתו לעשירים, למיומנים ולבעלי היזמה שבהם בלבד. אין שום ספק כי הוא לא הכיר את הרוכלים הזעירים, קשי היום בשוקי הלוונט ובקסבה שבצפון אפריקה וכי לא עליהם חשב.⁵⁹ בראשית המאה העשרים יהודים קשי יום אלו כבר ניצבו על פתחה של המודרנה והיו מעוניינים לקדם את עצמם לאורחות חיים בנוסח מערב אירופי, והם מצאו לעצמם נתיבים אחרים ללכת בהם.